

محمود مهدوی دامغانی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

شیخ مفید

۳۳۶ - ۴۱۳ قمری

پس از آنکه توفیق یارشد تادر دوشماره گذشته این نشریه درباره سیدرضی وسیدمرتضی مقاله بنویسم باشاره بعضی از دوستان لازم بنظر آمد تادر این شماره مقاله خود را بشرح حال و بررستی مختصر آثار استاد بزرگوار آن دویعنی ابو عبدالله مفید اختصاص دهم . با اقرار باینکه مأخذ و منابع تحقیق بزبان عربی درباره مفید بسیار زیاد است و میتوان گفت که این مقاله ترجمه گونه یی از آثار فراهم آمده درباره اوست . آرزو مندم این تلاش مختصر بزبان فارسی درباره معرفی مردی بزرگ از علمای شیعی خالی از فایده نباشد .

«زادگاه» - شیخ مفید در «عکبرا» که شهرکی در نزدیک بغداد است از مادر بزاد . نام این شهر بضم اول و سکون دوم و فتح حرف سوم ضبط شده است^۱ . این کلمه گاه بصورت ممدود و گاه بصورت مقصور بکار رفته است یا قوت حموی در معجم از قول حمزه اصفهانی مینویسد که این کلمه ترجمه سریانی «بزرگ شاپور» است . فاصله میان آن و بغداد را ده فرسنگ دانسته است . ولی بطوریکه ابن خرداد به اشاره میکند راههای نزدیکتری هم وجود داشته است بحتری شاعر بزرگ عرب در ضمن اشعار خود از این سهر یاد نموده است .

۱- معجم البدان ص ۷۰۴ ج ۳ چاپ بیروت .

۲- المسالك والممالك ابن خردادبه .

ولما نزلنا عکبرا و لم یکن
دعونا لها بشرا ورب عظیمه
نبیذ ولا کانت حلالا لنا الخمر

(چون به عکبرا فرو آمدیم نبیذ وجودنداشت و شراب هم برای ماحلال نبود . بشر را فراخواندیم و چه بسا که او را در کارهای مهم فراخوانده ایم و به فریاد مارسیده است) - ۳ .

تاریخ ولادت - در مورد سال تولد مفید اختلاف مختصری در منابع قرن چهارم و پنجم هجری بچشم میخورد. ابن ندیم که از معاصران مفید است و مکرر در الفهرست از او یاد نموده ولادتش را در سال ۳۳۸ نوشته است^۴ و حال آنکه نجاشی شاگرد او که خود از بزرگترین دانشمندان علم رجال شیعه است ضمن تعیین روز و ماه مینویسد که تولد مفید در روز یازدهم ذیقعد ۳۳۶ اتفاق افتاده است^۵ با آنکه شیخ طوسی شاگرد دیگر مفید در الفهرست خود سال تولد او را ۳۳۸ نوشته است ولی بیشتر تذکره نویسان و علمای علم رجال در ادوار بعد همان قول نجاشی را برگزیده اند و مثلا علامه حلی و ابن داود در کتابهای خود همان ۳۳۶ را نوشته اند . و چون مدت عمر مفید بتصریح بسیاری از نویسندگان شیعه و سنی ۷۷ سال و وفات او بدون هیچگونه اختلافی در رمضان ۴۱۳ اتفاق افتاده است . حق بانجاشی است و سال تولد مفید همان ۳۳۶ خواهد بود .

نام و کنیه و القاب - نام او و نام پدرش محمد و کنیه مشهورش ابو عبدالله و یکی از القاب او ابن المعلم است و این بدان سبب است که پدرش در واسط و یا عکبر معلم بوده است. لقب ابن المعلم به اشخاص دیگری هم اطلاق شده است که از آن جمله ابو الفنائم نجم الدین محمد بن علی واسطی از شعرای بنام قرن ششم هجری است^۶ و دیگری یکی از بزرگان دولت آل بویه در اواخر قرن چهارم و این شخص بواسطه ظلم و ستمی که روا میداشته است در یکی از قیامها مردم علیه آل بویه در سال ۳۸۲ بدست انقلابیون کشته شده است^۷ .

از القاب بسیار مشهور او که در واقع در میان شیعیان بهمین لقب شناخته شده است

۲- دیوان بحتری ص ۴۱۳ چاپ بیروت ۱۹۶۲ .

۴- الفهرست ص ۲۴۷ چاپ آقای تجدد .

۵- رجال نجاشی ص ۳۱۱ چاپ تهران .

۶- مشاهیر دانشمندان اسلام ج ۱ ص ۲۴۶

۷- لغت نامه ج ۲ - ابوسعید ص ۳۵۱ .

«مفید» است این لقب هم بگروه دیگری نیز اختصاص داشته که از جمله ابوبکر محمد بن جعفر بن الحسن از دانشمندان بزرگ اهل سنت متوفی ۳۹۰ و محمد بن احمد متوفی ۳۷۸ را میتوان نام برد و برای اطلاع از احوال این دونفر لطفاً مراجعه فرمایند به کتاب اللباب فی تهذیب الانساب ابن اثیر^۸ و بتعبیر ابن حجر عسقلانی در کتاب تبصیر المنتبه این لقب بگروه زیادی از علما که وجودشان مفید فایده‌های فراوان بوده است اطلاق میشد^۹ بنده تصور میکند بهمین مناسبت اصراری از طرف طایفه شیعه بوده است که همین لقب را بیشتر برای او مورد استفاده قرار دهند.

ورود به بغداد - در قرن چهارم هجری مخصوصاً نیمه دوم آن قرن بغداد سنگری استوار برای تشیع بحساب می‌آمد. چیرگی آل بویه بردستگاه خلافت عباسی و در واقع سلطنت ایشان در بغداد و قدرت زیاد خانواده‌های علوی موجب شد تا بسیاری از شیعیان از راههای دور و نزدیک بآن شهر بگوچند. مرکزیت عالمی شهر همه حوزه‌ها را تحت الشعاع قرار داده بود و انگیزه مهمی برای اجتماع طالبان علم در این شهر بحساب می‌آمد، مفیدهم در اوائل زندگی باتفاق پدر به بغداد آمد^{۱۰}. سال ورود او ببغداد در جستجوی این بنده بچشم نخورد ولی تصور میشود که نباید دیرتر از ۳۵۰ هجری باشد چه دربسیاری از منابع آمده است که آغاز دانشجویی او در بغداد بوده است و باتوجه به استعداد سرشار او اگر فرض کنیم که حداکثر از ۱۴ سالگی شروع به آموختن نموده باشد ورودش مقارن با ۳۵۰ هجری خواهد بود از نخستین استادان او مردی است بنام ابو عبدالله و معروف به «جعل» و ظاهراً این شخص همان حسین بن علی بن ابراهیم است که این لقب را داشته است تولد او در ۳۰۸ و وفاتش در ۳۹۹ اتفاق افتاده و مفید هنگامی که بدرس او حاضر میشده است او مردی کامل بوده است. ابن ندیم در الفهرست از این شخص مکرراً نام برده است از جمله در شرح حال متکلمان مینویسد که معروف بعلم و دانش و در عالم اسلام بویژه در خراسان سخت نام‌آور است. و در فصلی دیگر او را جزو علمای

۸- ج ۲ ص ۱۶۷ چاپ ۱۳۵۶ مصر.

۹- ص ۱۳۱۱ چاپ مصر.

۱۰- مجموعه ورام چاپ آخوندی تهران ص ۲۰۳ ج ۲.

مذهب ابوحنیفه دانسته و مینویسد که کتابی درباره نماز بزبان فارسی نوشته است^{۱۱} از جمله کتابهایی که ابن ندیم باین شخص نسبت میدهد کتاب تحریم المتعه و کتاب تحلیل نبیذالخمراست که وجود این دو کتاب مؤید این مطلب است که «جعل» شیعه نبوده است. این مطلب نشانه آنست که در قرن چهارم و پنجم میان شیعه و سنی با همه اختلافات تعصب خشک بی مورد وجود نداشته و در راه کسب دانش این مسائل مطرح نبوده است. از اساتید دیگر او در اوائل ورود به بغداد شخصی است بنام «غلام ابی الجیش» ابن ندیم در الفهرست از این مرد نام میبرد و مینویسد که نام اصلی او مظفر بوده است نجاشی و طوسی هم در رجال خود از او نام میبرند^{۱۲} رفته رفته که مقام علمی مفید و الاثر میشد با و توصیه میکردند تا از محضر علی بن عیسی رمانی استفاده کند. رمانی از بزرگان علمای معتزله بغداد و دارای عمر طولانی بوده است تولد او را گروهی در ۲۷۶ و گروهی دیگر در ۲۹۶ هجری و مرگ او را بسال ۳۸۴ نوشته اند. مفید گاهگاه در درس این دانشمند حاضر میشد و هموست که پس از مباحثه یی که میان او و مفید در گرفت او را باین لقب ملقب ساخت^{۱۳}. گرچه گروهی از تذکره نویسان معتقدند که قاضی عبدالجبار معتزلی بوده است که پس از مجادله یی که شیخ با او انجام داد او را بدین لقب ملقب ساخته است^{۱۴} در همین هنگام او بکسب علم و دانش از محضر علمای بزرگ شیعه اشتغال داشت چنانکه از ابو محمد حسن بن حمزه علوی مرعشی روایت نقل میکند و در سال ۳۵۵ از شیخ صدوق با اجازه نقل حدیث نائل آمده است^{۱۵}. مفید همچنان در بغداد بکسب علم و دانش اشتغال ورزید و بواسطه استعداد سرشار در همان جوانی نام آور بفضل و علم شد مخصوصاً از لحاظ کلام و جدل و مناظره سخت شهره ی آفاق شد. برای اطلاع بیشتر از مشایخ و اساتید او لطفاً مراجعه شود بمقدمه جلد اول تهذیب چاپ نجف که در آنجا

۱۱- الفهرست صفحات ۲۲۲ و ۲۶۱.

۱۲- مقدمه تهذیب چاپ نجف ص ۷.

۱۳- فوائد الرضویه ج ۲.

۱۴- فوائد الرضویه ج ۲.

۱۵- الدرجات الرقیعه ص ۴۵۷.

۶۱ نفر از شیوخ مفید نام برده شده‌اند.

موقعیت علمی و اجتماعی - بطوری که میدانیم ابن ندیم در الفهرست دانشمندان و آثار ایشان را تا سال ۳۷۷ قمری بیان مینماید. در این سال مفید ۴۱ ساله و با بنابر روایت خود ابن ندیم ۳۹ ساله بوده است در عین حال در کتاب ابن ندیم جای جای ذکر مفید آمده است و در دومورد از او در کمال بزرگی و عظمت نام برده و او را می‌ستاید لطفاً به این عبارت اودقت فرماید. «در این روزگار ریاست متکلمان شیعه بر عهده اوست و او در علم کلام بر مبنای مذهب اصحاب خود از همه جاو تر است مردی تیزهوش و آماده خاطر است من او را مرد بسیار دانشمندی دیدم» در مورد دیگری پیشوایی عموم امور شیعه را برای او نوشته است و عبارت او این چنین است «محمد بن محمد بن النعمان. در روزگار ماریاست علمای شیعه امامیه در فقه و کلام بر عهده اوست»^{۱۶} می‌بینید که سن او در این هنگام به چهل نرسیده است ابو حیان توحیدی که همچون ابن ندیم در اواخر قرن چهارم و با اوائل قرن پنجم در گذشته است در کتاب الامتاع والموانسة خود که ظاهراً در سال ۳۷۵ تألیف نموده چنین سخن می‌دارد «اما ابن المعلم مردی است خوش بیان و اهل جدل و مباحثه بسیار چاره اندیش و در مباحثه با دشمن بسیار بردبار است ظاهری بسیار خوب دارد ولی از لحاظ عقاید بد باطن است»^{۱۷} توجه می‌فرمایید که در سال ۳۷۵ مفید ۳۷ یا ۳۹ ساله بوده است. اما درباره جمله آخر توحیدی باید گفته شود که میان این دو نفر درباره‌ی از اصول اعتقادی مباینت وجود داشته است چنانکه خود ابو حیان توحیدی را برخی از تذکره نویسان مانند ابن جوزی در زمره بی‌دینان و کسانی که معتقد بخدا نبوده‌اند شمرده‌اند^{۱۸} و بهر حال از شرح حال توحیدی چنین بر می‌آید که او واقعاً کم بهره از زندگی بوده است. درباره موقعیت اجتماعی مفید بطوریکه میدانیم عضدالدوله دیلمی اندکی پس از ورود به بغداد یعنی در سال ۳۶۹ برابر با احمد حسین پدر سید مرتضی خشمگین شد و او و برادرش را به فارس تبعید نمود و منصب قضاء

۱۶- الفهرست صفحات ۲۴۷ و ۲۲۶.

۱۷- الامتاع والموانسة ص ۱۴۱ ج ۱.

۱۸- الاعلام ج ۵ ص ۱۴۴ و مقدمه البصائر والذخائر ص ب.

بغداد را از آن خانواده گرفت و میدانیم که عضدالدوله در سال ۳۷۲ در گذشته است در این هنگام سن مفید بیش از سی و شش سال نبوده است در عین حال دارای آن چنان مقام و مرتبه علمی و نفوذ در میان عامه‌ی شیعیان است که عضدالدوله مکرراً بمنزل اورفته و از او دیدن کرده است مفید در این هنگام در نزد اکثر فرمان روایان اطراف عراق دارای احترام و حیثیت خاص بوده است^{۱۹} البته بنظر میرسد که شاید یکی از علل گرایش زیاد عضدالدوله و دیگران به مفید عدم انتساب او به خانواده‌های علوی است زیرا آل بویه همواره از این جهت که ممکن است علویان در صدد وصول بخلافات اسلامی باشند بآنها خیلی میدان نمیدادند. نظیر این توجه از طرف خاندان آل بویه و وزرایی چون ابن العمید و صاحب بن عباد بدانشمندی که منسوب به بیت علوی نبوده‌اند همچون شیخ صدوق نیز بچشم میخورد^{۲۰}.

اما نظر توده مردم شیعی و علما نسبت بمفید تابدان درجه است که بجزرات میتوان گفت جنبه تقدیس برای او قائلند با آنکه دوره اودوره غیبت کبری است و نائبان چهارگانه حضرت ولی عصر نیز روی به نقاب خاک در کشیده‌اند بسیاری از نویسندگان از قرن ششم به بعد نوشته‌اند که مفید افتخار دریافت نامه‌هایی از حضرت ولی عصر را داشته است حتی همان حضرت او را بلقب مفید سرافراز فرموده است^{۲۱}. قدیمترین مأخذی که این موضوع در آنها آمده است تا آنجا که بچشم این بنده خورده دو کتاب است. یکی نهج العلوم یحیی بن بطریق و دیگری احتجاج طبرسی. در مورد طبرسی باید توضیحی عرض شود که او را نباید با فضل بن حسن طبرسی صاحب تفسیر مجمع البیان اشتباه نمود. نام او «احمد بن علی بن ابیطالب» است درباره سال درگذشت و دوره زندگی این مرد میان دانشمندان اختلافی نزدیک به هفتاد سال بچشم میخورد اسماعیل پاشا بغدادی در اسماء المصنفین و نیز در ذیل کشف الظنون از او نام برده و وفات او را در سال ۶۲۲ هجری میدانند و

۱۹- کامل التواریخ ج ۹ ص ۱۸ و لسان المیزان ج ۵ ص ۳۶۸.

۲۰- عیون اخبار الرضا ص ۲۸۸.

۲۱- روضات الجنات ج ۶ ص ۱۵۷.

حال آنکه شیخ حرعاملی درامل الامل او را از اساتید ابن شهر آشوب میدانند^{۲۲} و باتوجه باینکه وفات شهر آشوب بدون هیچ اختلافی در ۵۸۸ اتفاق افتاده و هنگام مرگ عمر او نزدیک به ۱۰۰ سال بوده است نباید استاد او ۳۶ سال پس از او زنده مانده باشد^{۲۳} و انگهی در هیچیک از منابع اشاره بعمر بسیار طولانی برای طبرسی نشده است. بنابراین بعید بنظر میرسد که سال مرگ او ۶۲۲ هجری باشد.

و چون گروهی دیگر او را معاصر ابوالفتوح رازی و فضل بن حسن طبرسی دانسته اند^{۲۴} نمیتوان وفات او را دیرتر از ۵۵۰ هجری تصور نمود. مرحوم تهرانی مرقوم فرموده است که مدفن این طبرسی در شاهی در قریه یی بهمین نام قرار دارد و مزار اهالی است^{۲۵}. بنظر میآید که همین کتاب اولین منبع ذکر صدور توقیعات از ناحیه حضرت ولی عصر برای مفید باشد و نباید از یاد برد که این کتاب از مهمترین کتب مورد اعتماد است. کتاب احتجاج در دوره صفوی وسیله ی علی بن حسین زواری به فارسی ترجمه شده و نسخ مخطوط فراوان از آن در دست است. از جمله نسخه نفیسی از آن در کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد وجود دارد.

یحیی بن بطریق هم که از او نام بردیم متولد ۵۲۳ و متوفی ۶۰۰ هجری قمری است^{۲۶} و مرحوم خوانساری در روضات و دانشمند معظم آقای حاج شیخ محمد تقی شوشتری در قاموس الرجال مسند توقیعات را از او هم نقل نموده اند. علاقمندی حضرت ولی عصر به شیخ مفید بگونه دیگری هم آمده است و آن نگارش چند بیت بر روی قبر شیخ است که برای اطلاع از آن میتوانید به مجالس المومنین و آثاری که پس از آن تنظیم شده است مراجعه فرمایید از این دو مطلب چه استوار و محکم باشد و چه مخدوش میتوان این نتیجه را استنباط نمود که مفید در نظر عامه ی شیعیان تا چه اندازه مقدس بوده است و در اعصار بعد از او بعنوان عالمی پارسا و متقی و مؤید به تأیید خاصه حضرت

۲۲- ج ۲ ص ۱۷.

۲۳- مقدمه مرحوم اقبال بر معالم العلماء.

۲۴- لغت نامه ج ۲ - ابوسعید.

۲۵- طبقات اعلام الشیعه قرن ۶ ص ۱۲.

۲۶- سبک شناسی ج ۳ ص ۳۰۲ و معجم المؤلفین ج ۱۳ ص ۱۹۰.

بقیة الله یاد شده است .

از این گذشته اهمیت شیخ مفید بیشتر در این است که فی الواقع اولین نفری است که برای شیعیان پس از غیبت کبری سنگری علمی و متکامی مجاهد بحساب میآید و هیچیک از بزرگان شیعه از سال ۲۶۰ که آغاز غیبت امام علیه السلام است تا دوره او بآن اهمیت نبوده اند بعلاوه باید توجه داشت که شیعه تا اوایل قرن چهارم بواسطه دسترسی به امام معصوم و یانایان چهارگانه که در حل مشکلات فقهی بهترین مرجع بحساب میآمدند چنانکه باید و شاید کمر همت برای بوجود آوردن آثار منقح فقهی و کلامی بمیان نیامده است و عمده آثار شیعه و امهات کتب فقهی این طایفه از سال ۳۲۰ به بعد بوجود آمده است و تا زمان مفید کمتر سابقه دارد که از عالمی ۲۰۰ اثر ارزنده باقی مانده باشد^{۲۷}. توفیقی که نصیب مفید در پرورش شاگردان زبده گردیده خود از عوامل دیگر تعظیم و تکریم وی و بقاء نام و مشهور شدن او بحساب میآید خاصه دو نفر از بهترین شاگردانش یعنی سید مرتضی و شیخ طوسی در تجلیل از او هیچ فرو گذاری نکردند و بطوری که در فصل آثار مفید اشاره خواهم نمود برخی از کتب شیخ طوسی شرح آثار مفید است . پس از مرگ شیخ صدوق که در سال ۳۸۱ اتفاق افتاده است تا ۴۱۳ که سال وفات مفید است او مهمترین مرجع و شاخص شیعه بوده و این مدت طولانی هم از عوامل دیگر خلود نام اوست . پس از ضعف دولت آل بویه در ستیزه هائی که میان شیعه و سنی بغداد صورت میگرفت می بینیم که دو مرتبه شیخ مفید را از بغداد تبعید نمودند یک مرتبه در سال ۳۹۳ و بار دیگر در سال ۴۰۹^{۲۸} دفعه اول علی بن مزید که سردودمان امرای حله است از او شفاعت نمود و تصور میکنم در مرتبه ی دوم پایمردی سید مرتضی و سایر بزرگان علوی موجب شد که شیخ با حرمت کامل به بغداد باز گردد . در عین حال خلفای عباسی آنگاه که میخواستند سندی نویسند و نسبت فاطمیان را بخاندان علی علیه السلام مخدوش سازند ناچار شدند که از مفید هم در آن سند

۲۷- رجال ابن داود ص ۲۲۲ چاپ آقای محدث تهران .

۲۸- کامل ج ۹ ص ۱۷۸ .

حتماً امضا بگیرند^{۲۹}.

روحیات اخلاقی - چه بهتر تا در این مورد نخست اقوال دانشمندان اهل سنت بیان شود ذهبی درباره او چنین مینویسد «مفید مردی بود که بسیار صدقه میداد و فوق العاده فروتن بود لباس خشن می پوشید و بسیار نماز می گزارد و روزه مستحبی می گرفت»^{۳۰} یافعی هم در *مرآة الجنان* نظیر همین مطلب را می نویسد لطفاً به ص ۲۸ ج ۳ کتاب او مراجعه فرماید. ابن حجر عسقلانی از قول ابویعلی جعفری که داماد شیخ مفید بوده است چنین مینویسد «مفید شبها اندکی می خوابد و از خواب برمی خیزد نماز می خواند و با مطالعه میکند و با درس میدهد و با قرآن می خواند»^{۳۱} شاید توصیف پشمینه پوشی که در عبارت ذهبی آمده است موجب گردیده باشد که گروهی از تذکره نویسان او را شیخی از مشایخ صوفیه بحساب آورند و حال آنکه این موضوع نمیتواند اصلی داشته باشد انتساب مفید به تصوف در شذرات الذهب از قول ابن ابی طی آمده و در منابعی هم که از شذرات الذهب استفاده نموده اند گاه بچشم می خورد^{۳۲}.

مفید در عین حال که مرد جدل و مباحثه است بسیار خوش محضر و شوخ طبع بوده است معروف است که قاضی باقلانی به مفید گفت «تو مرد دانشمندی هستی و در هر دیگ کفگیری داری» مفید گفت از اینکه در مثل آوردن هم از ابزار کار پدرت استفاده میکنی خوشحالم. باقلانی شرمنده شد و سکوت نمود مناظرات و حکایات لطیف شیخ مفید با مخالفان او موضوع کتابی شده است که آنرا سید مرتضی فراهم آورده است. او مردی نحیف و از نظر مزاجی ضعیف بوده است^{۳۳}.

وفات - این دانشمند بزرگوار باتفاق همه ی مورخان در ماه رمضان ۴۱۳ هجری و با احتمال قریب یقین در غروب روز پنجشنبه دوم آن ماه در بغداد

۲۹- همان ماخذ ج ۹ ص ۲۳۶ چاپ بیروت.

۳۰- العبرفی خبر من غیر ص ۱۱۴ چاپ کویت.

۳۱- لسان العیزان ج ۵ ص ۳۶۸.

۳۲- شذرات الذهب ج ۳ ص ۱۹۹.

۳۳- امیان الشیعه ج ۴۶ ص ۲۱.

درگذشت^{۳۴} سید مرتضی بر جنازه اودرمیدان اشنان بغداد نماز گزارد و آن میدان با همه بزرگی گنجایش تشییع کنندگان و نمازگزاران بر جنازه رانداشت در بسیاری از مآخذ آمده است که حداقل هشتاد هزار نفر در تشییع او شرکت نمودند^{۳۵} مفید مانند بسیاری از بزرگان آن دوره نخست در خانه خود بخاک سپرده شد و سپس پیکرش را بحریم مطهر کاظمین یا با اصطلاح مقابر قریش منتقل نمودند و نزدیک مدفن حضرت محمد بن علی الجواد بخاک سپرده شد و هم اکنون هم مدفن او باقیست^{۳۶} شاگرد برجسته او شیخ طوسی مینویسد در بغداد مائمی به عظمت مرگ مفید دیده نشد مخالف و موافق بر جنازه اش گریستند^{۳۷}. البته گروه زیادی از متعصبان علمای اهل سنت بر مرگ مفید شادیها نمودند حتی برخی از آنان بشادباش یکدیگر میرفتند و برخی دیگر در منزل خود جشن بپا داشتند که از جمله ایشان عبیدالله الجعاف معروف به ابن نقیب رامیتوان نام برد. برای اطلاع از شرح ابن نقیب میتوانید به البداية والنهاية مراجعه فرمایید. این مرد دو سال پس از مفید زنده بود و در شعبان ۴۱۵ درگذشت^{۳۸}. گروهی دیگر هم در کتب خود از مرگ او اظهار سرور نموده اند مانند خطیب بغدادی که بجای جمله دعائیه می نویسد «خدارا شکر که خداوند مسلمانان را از شر او راحت ساخت»^{۳۹} البته خطیب این اظهار نظر را در هنگام قدرت سلاجقه مینماید و در آن دوره وضع شیعه بغداد خوب نبود بطوریکه شیخ طوسی هم ناچار از هجرت شد. گروه زیادی از شاعران نامدار، مفید را رثاء گفته اند که از آن جمله اند.

۱- مهیار دیلمی - این شاعر ایرانی که از بهترین قصیده سرایان بزبان عربی

۳۴- میزان الاعتدال ج ۴ ص ۳۰.

۳۵- رجال علامه حلی ص ۷۲ چاپ سنکی.

۳۶- رجال نجاشی ص ۲۱۱.

۳۷- فهرست طوسی چاپ نجف ص ۱۸۷.

۳۸- البداية والنهاية ج ۱۲ ص ۱۸.

۳۹- تاریخ بغداد ج ۲ ص ۲۲۱.

در قرن پنجم هجریست در آغاز زرتشتی بود و بدست سید رضی مسلمان شیعه شد مهیار در جمادی الاخری سال ۴۲۸ هجری در گذشته است قصیده او در رثاء مفید ۸۹ بیت است و از صفحه ۱۰۳ تا ۱۰۹ دیوان او چاپ شده است . قصیده بدون مبالغه از شاهکارهای مهیار و مشتمل بر بسیاری از صناعات لفظی و معنوی است قصیده باین بیت آغاز میشود .

مابعدیومك سلوة لمعلل منی ولاظفرت بسمع معال .

در ضمن قصیده اشارتهای لطیف بمقام و مرتبه‌ی علمی و مرجعیت تامه مفید شده است . لطفاً باین بیت توجه فرمایید .

كانت يدالدين الحنيف وسيفه فلا بکين عالى الاشل الأعزل

«اودست دین حنیف و شمشیر آن بود و اکنون بردست شل شده و بدون سلاح دین میگیریم» همچنین اشاره بعظمت مصیبت و کثرت گریستن طبقات مخالف و موافق نموده است در آن بیت که میگوید .

وتشابه الباكون فيك فلم يبن دمع المحق لنا من المتعمل

«گریه کنندگان در مرگ تو بر ما مشتبه شدند و نتوانستیم گریه آنان را که بحق میگیرند از گریه تظاهر کنندگان تشخیص دهیم» بر شمردن همه‌ی لطافت‌ها و اشارتهای این قصیده موجب طولانی شدن کلام است و بناچار از توضیح ابیات دیگر پوزش میخواهد .

۲- سید مرتضی شاعر ادیب عالم و بزرگوار که در مقاله شماره قبل مفصل در باب او صحبت شد استاد خود را مرثیه‌ی بسیار شیوا سروده است که ۳۸ بیت دارد و مطلع آن این بیت است .

من على هذه الديار اقاما اوضفا ملبس عليه وداما^{۴۰} .

در میان این قصیده هم ابیاتی که حاکی از سوزنهایی سید بر مرگ استاد است زیاد بچشم میخورد لطفاً باین چند بیت توجه فرمایید

ان شيخ الاسلام والدين والعلم تولى فأزعج الاسلاما
والذى كان غرة فى دجى الأيام أودى فأوحش الاياما

من اذا مال جانب من بناء الدين كانت له يده دعاما

«همانا بزرگد اسلام ودين و دانش بجهان پشت کرد و اسلام دردمند شد. و کسی که در تاریکی های روزگار رخشنده بود درگذشت و روزگار وحشت زده شد. او کسی بود که اگر جانبی از ساختمان دین کژ میشد دستهایش جلوگیر ویرانی بود».

۳- شاعر دیگری که دررثاء مفید شعر سروده ابن غلبون صوری است نام او عبدالمحسن و از اهالی صور است و در همان شهر در سال ۴۱۹ هجری درگذشته است برای شرح حال او مراجعه فرمایند به یتیمه الدهر ثعالبی و وفيات الاعیان^{۴۱} او را دیوان شعر بزرگی بوده و این دو بیت از قطعه یی است که در رثای مفید سروده است.

تبارك من عم الانام بفضله وبالموت بين الخلق ساوی بعدله
مضى مستقلا بالعلوم محمد وهيهات يأتينا الزمان بمثله^{۴۲}

و بجز این قطعه مرحوم امین دراعیان الشیعه قصیده نونیه یی هم از او در رثاء مفید نقل فرموده است. ملاحظه میفرمایید که انعکاس مرگ او چنین است و بهر حال دشنام دادن و شادی نمودن مخالفان هم دلیل بر عظمت و اهمیت اوست.

فرزندان - تا آنجا که این بنده ضمن مطالعه ی منابع متوجه شد حداقل وجود دو فرزند که یکی پسر و دیگری دختر بوده برای مفید قطعی است. دختر او همسر محمد بن الحسن ابویعلی جعفری است که خود از دانشمندان بنام قرن پنجم هجری و خلیفه مفید در جلسات درس او بوده است و تألیفات ارزنده یی داشته است^{۴۳} اما راجع به پسر مفید اقوال مختلف نقل شده است خوانساری در روضات الجنات می نویسد که مفید دارای پسری بنام علی و کنیه ی ابوالقاسم بوده و سپس از قول صفدی در الوافی بالوفیات نقل میکند که او اهل علم و دانش نبوده و از کبوتر بازان بغداد بشمار میآمده است^{۴۴} متأسفانه حرف (ع) الوافی بالوفیات در دسترس این

۴۱- وفيات الاعیان ج ۲ ص ۲۹۷ یتیمه ج ۱ ص ۲۲۵.

۴۲- مقدمه تهذیب واعیان الشیعه.

۴۳- رجال نجاشی ص ۲۱۶.

۴۴- روضات ج ۶ ص ۱۷۷.

جانب نبود که مراجعه کند ولی در منابع دیگر از جمله مستدرک الوسائل بنقل مصحح محترم روضات چنین آمده که پسر مفید از شاگردان بنام سید مرتضی و کراچکی بوده و فهرست کتب کراچکی را تنظیم نموده است و نیز در ریاض العلماء میرزا عبد الله افندی بنقل از ص ۴۴ مقدمه تهذیب درباره او چنین مینویسد (شیخ ابوالقاسم علی بن شیخ مفید از بزرگان اصحاب امامیه است و حسین بن محمد بن الحسن صاحب کتاب نزهة الناظر از قول او نقل روایت نموده است ولی ارباب تراجم در کتب خود از وی نام نبرده اند).

موقعیت و آثار علمی - همان طور که در طی این مقاله مکرر اشاره شد گروه زیادی از نویسندگان کتب رجال و تذکره نوشته اند که آثار مفید در حدود دویست کتاب و رساله است. باتوجه بکثرت کار او و نظر باینکه او لا اقل ۵۰ سال قدرت علمی خود را صرف نگارش کتب خویش کرده و باتوجه باینکه بخش عمده یی هم از آثار او رسالات یا بتعبیر امروز مقاله بوده است نمیتوان در میزان آثار او تردید نمود خاصه که این مطلب از همان قرن پنجم و ششم زبانزد خاص و عام بوده است. مثلا نجاشی در رجال خود ۱۳۵ اثر از آثار او را نام میبرد و طوسی تصریح میکند که نزدیک دویست کتاب کوچک و بزرگ از مفید بجا مانده است^{۴۵} از معاصران، مرحوم امین در اعیان یکصد و نود و پنج اثر از آثار مفید را معرفی نموده و دانشمند محترم آقای سید حسن موسوی خراسان در مقدمه تهذیب ۱۹۴ کتاب او را معرفی کرده است. خوانساری در روضات در باب آثار مفید مطلبی نوشته است که در خور دقت است. او مینویسد از همه ی آثار مفید ۱۸ اثر در دسترس مجلسی قرار داشته که در بحار از آن استفاده نموده است^{۴۶} باتوجه بامکانات مجلسی و قدرت شیعه در دوره صفوی لابد آثار دیگر مفید در حیطه فراهم آوردن نبوده و دستخوش طوفان حوادث شده است. در دوره بعد از مفید که در واقع دوره تسلط سلاجقه و مذهب حنفی بر بغداد است بدون شك تلاشی عظیم برای از میان بردن آثار شیعه شده است و در غارت و آتش سوزی منطقه کرخ و کتابخانه های شیعیان شاید بسیاری از آثار

۴۵- فهرست طوسی و رجال نجاشی صفحات ۱۸۶ و ۲۱۱.

۴۶- بحار چاپ تهران ج ۱ ص ۷.

مفید از میان رفته باشد. امروز خوشبختانه پاره‌یی از آثار مفید که مجلسی‌بدان اشاره نکرده است از قبیل «المسائل الصاغانیة» و «الجمل» در دست است و چاپ هم شده است ولی مسلم است که بسیاری از آثار او نابود شده و در دسترس نیست. یکی از خصوصیات مفید ایستادگی او در مسائل علمی در قبال آراء بعضی از علمای بزرگ مقدم بر خود اوست و از جمله در موارد متعددی رأی صدوق را که از اجله‌ی علمای شیعه و مفید شاگرد او بوده است نمی‌پذیرد و چندین رساله در رد عقاید او نوشته است از زیرکی‌ها و فطانت مفید یکی هم این است که شاید برای اولین بار مناظراتی را با برخی خلفای اسلامی و از جمله با عمر خلیفه دوم مسلمانان در عالم خواب بیان مینماید و معاوم میشود که نمیخواسته و یا نمیتوانسته است که آن مناظرات را بصورت دیگری در آثار خود منعکس نماید برای اطلاع بیشتر میتوانید مراجعه فرمایید بکتابی از قبیل «أؤاة البحرین و یا قصص العلماء» در میان کتب او در واقع رشته‌ی کلام و جدل و مناظره دارای اهمیتی خاص است و در بسیاری از مسائل کلامی آثار ارزنده از خود بیادگار گذاشته است. و بهمین مناسبت است که کتب زیادی در باب امامت که مهمترین اصل اعتقادی شیعه است تألیف نموده است از قبیل (الارشاد) (الایضاح) (النقض علی ابن عباد) (النقض علی بن عیسی) (المنیر) و غیره در موضوعات دیگری هم که میان مسلمانان مختلف فیه بوده آثاری از او بجامانده است از قبیل ایمان ابوطالب و آباء و اجداد حضرت ختمی مرتبت. بخش عمده‌ی دیگر آثار او شامل مسائل فقهی شیعه است این قبیل آثار را گاه بتقاضای شخص مورد احترام و یا گروهی خاص تألیف مینموده است چنانکه کتاب النساء را بخواش مادر سید مرتضی تنظیم کرده است. بخشی دیگر از آثار او پاسخهایی است که بصورت رسائل علمی و یا اعتقادی برای شیعیان مقیم سایر بلاد اسلامی فراهم آورده است از قبیل «مسائل خوارزمیه» «مسائل السرویه» (مربوط به اهل ساری) «مسائل الشیرازیه» و غیره. چون کتابهای او در منابعی که ذکر شد آمده است بنابراین بر شمردن همه‌ی آنها ضرورتی ندارد اینک اشاره‌یی به برخی از کتب این بزرگمرد که گاهگاه مورد مراجعه این بنده بوده و در نگارش

این مقاله از آنها برخوردار بوده‌ام.

۱- «المقنعه»: این کتاب یکی از مهمترین متون کتب فقهی شیعه است در مورد اهمیت این کتاب کافیت باین موضوع اشاره شود که کتاب تهذیب شیخ طوسی که از کتب چهارگانه بسیار ارزنده‌ی حدیث شیعه است شرح مقنعه مفید است. این کتاب دارای مقدمه‌ی جامعی در عدل و توحید و نبوت و امامت است ولی شیخ طوسی آنچنان که خود در مقدمه تهذیب اشاره می‌فرماید از شرح این قسمت چشم پوشیده است^{۴۷}. شیخ طوسی در زمان زندگی مفید و در بیست و پنج سالگی خود شروع به شرح مقنعه و در واقع نگارش تهذیب نموده است و مفید تا هنگامیکه این شرح به مبحث نماز رسیده در قید حیات بوده است و شاید در پاره‌یی از موارد توضیح و یا تغییر عقیده‌یی هم برای او حاصل آمده باشد مقدار آن که در زمان زندگی مفید تنظیم شده است تا ص ۱۲ ج ۲ تهذیب چاپ نجف است. از این کتاب نسخ خطی بسیار خوبی وجود دارد و از جمله در کتابخانه آستان قدس رضوی^{۴۸}، کتاب در ضمن مجموعه‌یی در تبریز سال ۱۲۷۴ هجری قمری چاپ شده است.

۲ و ۳- اوائل المقالات- شرح عقاید الصدوق: این دو کتاب مکرر به چاپ رسیده و از کتب بسیار سودمند کلام شیعه است و ظاهراً بخواش شریف موسوی پدر سید رضی و سید مرتضی تألیف شده و نیز هر دو کتاب از کتب مورد استفاده مجلسی در بحار الانوار است چایی که در اختیار این جانب بود چاپ تبریز است که در سال ۱۳۶۳ قمری بقطع پستی در ۲۳۲ صفحه با مقدمه شیخ فضل الله زنجانی و سید هبة الدین شهرستانی و بهمت آقای واعظ چرندابی چاپ شده است. موضوع کتاب اوائل المقالات اصول عقاید شیعه در مسائلی از قبیل وعید، شفاعت، توحید و صفات باری تعالی، فضل انبیاء بر فرشتگان، اعجاز قرآن، و عدل و امامت است. در این کتاب مفید تلاشی پی گیر دارد که حساب معتزله را از شیعه جدا کند و کتاب خود

۴۷- ص ۳ مقدمه شیخ طوسی بر تهذیب.

۴۸- تاریخ الادب العربی بروکلیمان ترجمه دکتر عبدالحلیم النجار ص ۳۴۹ ج ۲.

را در واقع با همین بحث آغاز نموده است و بابت بحث درباره اجتهاد و قیاس تمام کرده است. لزوم آگاهی بر این عقاید و اهمیت آن بسیار روشن است امیدوارم اشخاصی که صلاحیت کامل علمی دارند در صدد ترجمه این کتاب و امثال آن برآیند تا جوانان امروز که طالب و در صدد دریافت حقیقت مذهب شیعه اند بتوانند بطور مطلوب از آن استفاده نمایند.

امادر مورد شرح عقاید صدوق بطور اختصار باید گفته شود که شیخ صدوق متوفی ۳۸۱ در روز جمعه دوازدهم شعبان سال ۳۶۸ در نیشابور در انجمنی عقاید امامیه را برای علمای حاضر در آن انجمن بیان داشته است خود صدوق میگوید امیدوارم شرحی بر این خطابه بنویسم ولی ظاهراً این کار از جانب او انجام نگرفته است^{۴۹}. و چون عقاید شیعه در کمال اختصار بیان شده بود مفید شرحی بر این عقاید نوشته است. این شرح نمایشگر بزرگی و علوم مقام علمی مفید است و در بسیاری از موارد اختلاف عقیده خود را با عقیده صدوق آشکارانموده و ثابت کرده است. مفید تسلط خود را بر ریزه کاریهای ادبی زبان عرب در این شرح بروز میدهد برای نمونه. در مورد معنی «ید» مفید میگوید عقیده صدوق بر این است که معنی این کلمه قدرت است و مثلاً در آیه (واذکر عبدنا داود ذا الاید) «آیه ۱۷ سوره ص» یعنی داودی که نیرومند است. آنگاه اضافه میکند که از معانی «ید» نعمت است آنچنان که در این بیت آمده است.

له علی ایاد لست اکفرها وانما الکفر الاتشکر النعم

استدلالهای مفید در ذیل مباحث مربوط به صفات الهی و تقیه و قضا و قدر خیلی گرمتر میشود. برای اطلاع بیشتر از عقاید مفید و پاره‌یی از اختلافات او و صدوق میتوان بآثار او از قبیل مبحث «سهو النبی» که خود بحثی پیچیده و از موارد اختلاف میان شیعه و اهل سنت است مراجعه نمود و این بنده بواسطه عدم اطلاع وافی از کلام و فلسفه هرگز بخود اجازه ورود بآن بحث رانمی‌دهم و ترسم آنست که خدای نکرده تقریر برخلاف حقیقت و واقع نمایم خداوند بزرگ به من و

کرم خود همه را از این بلا که بدون تخصص و تسلط در علوم به بحث پردازند مصون بدارد .

۴- الاعلام : این کتاب که در واقع عبارت از يك دوره مختصات فقه شیعه است خوشبختانه در نجف چاپ شده است . این کتاب را هم با احتمال زیاد مفید بدرخواست یکی از افراد خانواده سیدمرتضی و شاید هم خود او نوشته است^{۵۰} کتاب از باب طهارت آغاز میشود و به بحثی کوتاه در باب مسائل مفرد پايان می‌پذیرد . اگرچه شیخ طوسی در مقدمه خلاف از این کتاب یاد نکرده است ولی چنین بنظر میرسد که این کتاب یکی از انگیزه‌های طوسی برای نگارش کتاب مفصل خلاف بوده است . بنقل علامه تهرانی در «الذریعه» مفید خود شرحی هم بر این کتاب نوشته است که متأسفانه در دست نیست .

۵- المسائل الصاغانیه : این کتاب در ۶۲ صفحه در نجف چاپ شده است . صاغان نام یکی از شهرک‌های آباد اطراف مرو بوده و چنانکه میدانیم مذهب آن منطقه حنفی است بنابراین کتاب در واقع پاسخ به اشکالاتی است که پیروان ابوحنیفه بر مذهب شیعه داشته‌اند مفید در مقدمه‌ی این کتاب خطاب به شخصی که از او نام نبرده است چنین مینویسد (بآنچه که نوشته بودی و بسؤالات و تحریکات شیخی از اصحاب رای که اشاره نموده بودی آگاه شدم . اینک در مورد ۱۰ مسأله‌ی که مطرح نموده و مدعی شده است که شیوه‌ی عمل شیعه در آنها منطبق با موازین اسلام نیست پاسخ نوشتم و آنها را شرح دادم) آنگاه يك يك مسائل را طرح نموده و پاسخ میدهد نخستین مسأله موضوع ازدواج منقطع و متعه و آخرین مسأله موضوع دیه‌ی جدا کردن سر میت است . این کتاب تسلط شیخ را با احکام فقهی سایر فرق و توانائی او را در بحث و مجادله آشکار می‌سازد و حاکی انعکاس غلط از احکام شیعه در نزد فرق دیگر اسلامی است .

۶- کتاب الجمل : این کتاب تا آنجا که این بنده مطالع است دو مرتبه در نجف چاپ شده است کتاب دارای مقدمه کوتاهی در شرح حال و زندگی مفید و ۲۱۷

صفحه در باب جنگ جمل است در این کتاب ریشه‌های اختلاف میان مسلمانان از زمان رحلت حضرت ختمی مرتبت مورد بررسی قرار گرفته است.

۷- الافصاح: این کتاب هم در نجف بسال ۱۳۶۸ قمری در ۱۳۸ صفحه چاپ شده است. کتاب افصاح از مهمترین کتب استدلالی و کلامی شیعه در باب امامت بطور اطلاق و خصوصاً پیشوایی و امامت حضرت علی بن ابیطالت علیه السلام است این کتاب بطریق سوال و جواب و فصول مختلف تنظیم گردیده است.

۸- الارشاد: نام کامل این کتاب (الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد) است کتاب از آثار مهم شیخ مفید و ذکر آن در آثار طوسی و نجاشی آمده است. همچنین مورد استفاده کامل مجلسی در بحار الانوار قرار داشته است. کتاب ارشاد از دیر باز مورد توجه شیعیان بوده و مکرر بفارسی ترجمه شده است از جمله ترجمه‌یی است که در دوره شاه سلیمان صفوی وسیله محمد مسیح کاشانی انجام گردیده و بنام «تحفه سلیمانی» نامیده شده است^{۵۱} این ترجمه در سال ۱۳۰۳ قمری بقطع رحلی چاپ شده است. منتخبی از این کتاب هم بنام «المستجد من الارشاد» منسوب به علامه حلی است^{۵۲} چاپی که در اختیار این بنده بوده چاپ گراوری ۱۳۷۷ قمری تهران است که ۳۴۵ صفحه بقطع وزیری دارد. کتاب ارشاد مرکب از دو بخش است بخش نخست ۱۶۸ صفحه و مخصوص زندگی امام علی بن ابیطالب علیه السلام و بخش دوم شامل شرح حال سایر پیشوایان یازده گانه شیعه است. در بخش اول میزان قابل توجهی از سخنان و خطب حضرت علی نقل شده و گاه خطبی مانند شقشقیه و خطبه‌یی که در مدینه ایراد فرموده است بتمامه آمده است. ضمناً یادآوری این نکته لازم است که اگر گاه مطالب شاذ و نادر در آن کتاب بچشم میخورد تنها مفید نیست که آن مطالب را بیان داشته بلکه در کتب دیگری هم نظیر اثبات الوصیه منسوب به مسعودی و یا اعلام الوری طبرسی هم نظیر این مطالب آمده است.

۹- الاختصاص: یکی دیگر از کتب ارزنده شیخ مفید که بهمت مصحح دانشمند آقای علی اکبر غفاری در سال ۱۳۷۹ قمری چاپ شده کتاب «الاختصاص» است.

۵۱- فهرست کتابهای فارسی خان بابا مشار ج ۱ ص ۱۲۰۷.

۵۲- مقدمه تهذیب.

اگرچه از این کتاب در فهرست و رجال طوسی و نجاشی بدین صورت نام برده نشده است ولی علامه مجلسی رحمه الله علیه در مقدمه‌ی بحار الانوار تصریح به استفاده از این کتاب مینماید و در بخش توثیق مصادر بحار هم از این کتاب یاد کرده و آنرا از تألیفات مفید میدانند^{۵۳} مرحوم تهرانی مؤلف بزرگوار الذریعه هم در دو مورد از کتاب اختصاص نام برده و بحثی مستوفی ایراد داشته و معتقدند که کتاب اختصاص مفید مستخرج از کتابی است بهمین نام که شیخ ابوعلی احمد بن الحسین که از علمای قرن چهارم هجری و معاصر صدوق بوده است تألیف نموده است و ضمیمه کتاب العیون و المحاسن مفید است، و نسخه‌های متعددی از کتاب را معرفی نموده‌اند، ضمناً مرحوم تهرانی را عقیده بر این است که نجاشی این کتاب را از آن جهت ذکر نکرده که ضمیمه العیون و المحاسن بوده است^{۵۴} از مقایسه مقدمه اختصاص با مقدمه العیون و المحاسن که در ص ۳۸۶ ج ۱۵ الذریعه نقل شده پیوست بودن این دو کتاب آشکار میشود زیرا خطبه هر دو کتاب کاملاً یکسان است، بنابراین نمی‌توان شبهه نمود که چون طبرسی و نجاشی نام «اختصاص» را برده‌اند کتاب از مولفات مفید نیست، خلاصه که علامه مجلسی هم نظر میدهد که کتاب از آثار مفید است، این کتاب مجموعه‌یی است بسیار خواندنی با حدیثی از امام علی بن ابیطالب علیه السلام آغاز و به روایتی از حضرت ختمی مرتبت تمام میشود خوشبختانه کتاب دارای فهرس منظمی است که کار خواننده را بسیار آسان مینماید برای حسن ختام این بخش مناسب دیدم روایتی در باب فضیلت بر آوردن حاجت مؤمن ترجمه نمایم:

«امام صادق صلوات الله علیه فرموده است» بر آوردن حاجت مومن بهتر است از بار کردن هزار اسب که در راه خدا صدقه داده شود و از آزاد کردن هزار بنده» ص ۲۶ اختصاص چاپ تهران:

علاوه بر این کتابها که چاپ شده و بنظر این بنده رسیده است امالی شیخ مفید

۵۳- جلد اول بحار چاپ آخوندی تهران صفحات ۷ و ۲۷ و ۴۷.

۵۴- الذریعه ج ۱ ص ۳۵۹.

هم در نجف چاپ شده و متأسفانه در دسترس این جانب قرار نگرفت .
 سهم مفید در تربیت شاگردانی که هر يك پس از او از بزرگترین علمای مذهب
 جعفری بحساب می آیند نیز بسیار چشمگیر است چه کسی رامیتوان سراغ داشت
 که ستارگان درخشنده یی چون سید رضی و سید مرتضی و شیخ طوسی و سلار و
 ابویعلی جعفری و کراجکی و جعفر بن محمد درویشی در آسمان تشیع از پرتو خورشید
 او کسب نور نموده باشند . خداوند بزرگ روان این استاد گرانقدر و شاگردانش را
 قرین آسایش و آرامش ابدی قرار دهد و بما این توفیق را ارزانی دارد که از راه
 و روش آنان پیروی و از خرمین فضلشان خوشه چینی کنیم . بمنه و کرمه .



مرکز تحقیقات کلامی و علوم اسلامی